

Загорка Голубовић
Институт за филозофију
и друштвену теорију
Београд

UDK: 316.42
Прегледан научни рад
Примљен: 27. 07. 2004.

ЕЛЕМЕНТИ КРИТИКЕ НЕОЛИБЕРАЛНОГ МОДЕЛА ТРАНЗИЦИЈЕ

Са распадом бившег социјализма наступио је период транзиције у Источној и Југоисточној Европи, без осмишљене и артикулисане визије и стратегије развоја на путу демократске трансформације друштва. Дотадашња стратегија дисидентских покрета била је усмерена на промену система "реалног социјализма", са уопштеним прокламацијама о људским и грађанским правима и демократији као владавини закона, на супрот тоталитарном режиму. Може се рећи, да су транзицију ове земље дочекале неспремно, без јасне перспективе куда даље.

Будући да је узор "западне демократије" идеализован, без неопходног разлучивања различитих модела демократије унутар Европе и у Америци, основно усмерење је било: натраг у капитализам, при том поистовећујући демократију искључиво са тржишном економијом и најгрубљом варијантом тржишног фундаментализма.

Стога ће у раду бити размотрена следећа питања:

- да ли је у скоку у капитализам било неумитно и рационално везати се за "дивљи капитализам" који се граничи са првобитном акумулацијом капитала и све заоштренијом социјалном диференцијацијом;

- да ли је у земљама "реалног социјализма" са заосталом привредом и неразвијеним модерним политичким институцијама било рационално нагло кресање регулативних функција државе у корист стихије тржишта, за које нису постојали елементарни предуслови (видети: J. Stiglitz, Противречности глобализације – о критички процеса транзиције у Источној Европи);

- да ли је убрзана либерализација економије са елементима шок-терапије и брзе приватизације била примерена неразвијеном политичком систему са наслеђеним непредузетничким навикама, као и ниском животном стандарду;

- да ли је максимализација профитне оријентације у тим условима отворила врата за продор нелегалног капитала и за јачање мафије и организованог криминала;

- да ли је било неопходно оснажити улогу социјалне државе да би се могли решавати нагомилани проблеми у сфери свакодневног живота и друштвених сервиса, уместо њеног све већег ограничавања, које изазива отклон грађана ка десничарским опцијама;

- дакле, у чему је заблуда неолибералне концепције транзиције и какве су њене последице у Србији, односно, да ли је угледање на другачије моделе од оног који је доминантан у Америци, било примереније затеченим условима у овим земљама?

Кључне речи: либерализам, неолиберализам, транзиција, демократска трансформација, модели демократије, "дивљи капитализам", "тржишни фундаментализам".

Увод

С распадом бившег социјализма наступио је период транзиције у Источној и Југоисточној Европи, али без артикулисане визије и стратегије развоја на путу ка демократској трансформацији друштва. Дотадашња стратегија дисидентских покрета била је усмерена првенствено на рушење система "реалног социјализма", с уопштеним прокламацијама о људским и грађанским правима и демократији као владавини закона, насупрот тоталитарном режиму. Може се рећи да су ове земље дочекале транзицију неспремно, без јасне перспективе куда и како даље.

Будући да је узор "западне демократије" идеализован, без неопходног разлучивања различитих модела демократије унутар Европе и у Америци, основно усмерење је гласило: натраг у капитализам, при том поистовећујући демократију са тржишном економијом и "тржишним фундаментализмом", који је одражавао модел такозваног дивљег капитализма.

Стога ће у раду бити разматрана следећа питања:

- да ли је у скоку у капитализам било неумитно и рационално везати се за превазиђени модел капитализма, који се граничио са првобитном акумулацијом капитала и производио све заостренију социјалну диференцијацију;

- да ли је убрзана, а неприпремљена, либерализација економије, с елементима шок-терапије и брзе приватизације, била примерена неразвијеном политичком и институционалном систему, са наслеђеним непредузетничким навикама, као и ниским животним стандардом;

- да ли је у земљама са заосталом привредом и неразвијеним модерним институцијама било рационално нагло кресање регулативних функција државе у корист стихије тржишта, за шта нису постојали елементарни предуслови;

- да ли је искључиво профитна оријентација у тим условима отворила врата за продор нелегалног капитала и за јачање мафије и организованог криминала;

- или је, насупрот томе, било неопходно оснажити улогу социјалне државе, да би се успешније решавали нагомилани проблеми у сфери свакодневног живота грађана и друштвених сервиса и на тај начин мобилисати већи део друштва у борби за демократску трансформацију;

- дакле, какве су последице прихватања неолибералне концепције транзиције у Србији, односно, да ли би угледање на другачије (хуманије) моделе од оног који је доминантан у Америци, отклонило многе тешкоће и проблеме са којима се данас суочавамо?

Преиспитивање основних принципа либерализма

Поставља се као прво питање: да ли је неолиберално тумачење либерализма у складу с његовим коренима, односно, у чему такво схватање одступа од изворне концепције либерализма? Будући да се основни принципи либерализма, као симбол модерне државе, често извитоперују, потребно је подсетити их се из извора родоначелника, Johna Stuarda Milla и других аутора који настоје да либерализам одбране од екстремних интерпретација и апсолутизација.

У свом делу *О слободи*¹ Mill прокламује: либерална теорија се бави "природом и границама власти, коју друштво може легитимно да има над појединцем", тј. питањем "борбе између слободе и ауторитета". А то се односи на следеће питање: како успоставити равнотежу између индивидуалне независности и друштвене контроле (39). Дакле, први принцип је *ограничавање власти* (против злоупотребе мешања у живот индивидуа); "Постоји граница за легитимно мешање колективног мишљења у област индивидуалне независности", пише Mill, додајући да се члан заједнице не може присилити да учини или не учини нешто зато што други мисле да је то боље за њега и да ће га то усрећити (43). Произлази, дакле, веома јасно да је реч о ограничавању друштвене контроле у односу на поступке појединаца, а не о њеном искључењу. То се потврђује и другим принципом који говори о *праву на индивидуалност и слободу личности*: "Слобода која заслужује то име је слобода да тражимо своје сопствено добро на свој начин, уколико не покушамо да то другима ускратимо" (46); овде је врло важно нагласити да се ни индивидуалност ни слобода не апсолутизују, како то сугерирају неке интерпретације либерализма, већ се стављају у релацију с "другим" (што је у складу с "категоричким императивом" претече либерализма Имануела Канта, који је наглашавао да би таква /егоистичка/ слобода била чудовишна). Овај принцип подразумева: а/ подстицање унутрашње динамике индивидуалних сила у развоју²; и б/ одбацивање "деспотизма обичаја", јер ако се неко поводи за обичајима, за оним што други људи чине, индивидуа неће развијати она својства која људе чине различитим, те неће бити у стању да бира.

Укратко, принципе либерализма, према Миловом делу, можемо сажети на следећи начин:

- да људи буду слободни да делају у складу са својим мишљењем и да га остварују у својим животима; али дела не могу да буду тако слободна као мишљење, а ни мишљења нису неповредива ако се изражавају у околностима у којима могу да потакну неке лоше поступке (87);

¹ J. Stuart Mill, *O slobodi*, Filip Višnjić, Beograd, 1988, str.35.

² Видети текст: "Људска природа није машина која се гради према неком моделу и поставља да ради управо оно што је прописано, већ дрво које тражи да расте и да се шири на све стране према тежњама својих унутрашњих сила које га чине живим бићем" (стр. 91).

- да се у стварима које се не тичу других артикулише индивидуалност, јер се само неговањем индивидуалности могу стварати развијена људска бића (95);

- да јединствено мишљење није пожељно, осим када произлази из најслободнијег поређења са супротним мишљењем;

- да различитост није зло већ добро, као и различити начини живота, чију ваљаност треба доказати у пракси;

- да би се успоставила равнотежа између слободе и ауторитета, потребно је успоставити границе власти и друштвене контроле, иначе и само друштво може да буде тиранин (39).

Из наведеног може се извести закључак да либерализам не промовише ни екстремни индивидуализам нити апсолутну (егоистичку) слободу, а не искључује ни сваки колективни утицај на индивидуе у корист неприкосновене независности и приватности (говори се о "леgitимном", односно нелеgitимном утицају), нити постулира један једини "прави пут" у остварењу тих принципа (говори се о афирмацији различитости). Оно што је алфа и омега либерализма јесте схватање да индивидуалност и слобода (аутономија) представљају карактеристике зреле личности.

У истом правцу размишљања Michel Foucault истиче да "либерална револуција" не може бити сама себи циљ,³ њена основна интенција је раскид са "државним разлогом" који тежи јачању државе, док је либерализам пројектним принципом "увек је сувише управљања", те критика треба да постави питање о "леgitимности пројекта управе", тј. како управљати по најнижој цени и зашто управљати, да би се ограничила злоупотреба управљања (95-96). Foucault закључује да је либерализам облик критичке рефлексije о државној управној пракси, а не кохерентна доктрина (98).

Једно од кључних питања, око којег постоје многи спорови јесте управо проблем легитимности управљања, тј. да ли је свака државна интервенција зло. На то питање Isaih Berlin одговара: није свака интервенција зло уколико предупредује веће зло⁴ (ово је важан став који се односи и на улогу државе у кориговању стихије и несавршености тржишних механизма). Berlin расправља и о другим суштинским принципима либерализма: о схватању слободе коју не третира као једини циљ човека, јер ако су други лишени слободе, или остављени у сиромаштву и ланцима, ја не могу да желим слободу за себе; ако моја слобода, или моје класе, нације, зависи од беде једног броја других људских бића, систем који то промовише је неправедан и неморалан (125).

Berlin не прихвата само "негативну слободу" која се односи на став према спољашњој репресији, а не одговара на питање: шта је или ко је извор контроле, или интервенције, која може да одређује нечије делање (122). Стога

³ M. Foucault, *Résumé des cours 1970-1982*, Paris, 1989.

⁴ I. Berlin, *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, Oxford, 1969, str. 128.

он прихвата и идеју о "позитивној слободи"⁵, која произлази из суштине људске природе као рационалног бића које настоји да буде свесно себе као мислеће, вољно и активно биће, које преузима одговорност за своје изборе (131); те либерализам треба схватити као позитивну доктрину о ослобађању помоћу разума, јер једини прави метод постојања слободе је помоћу критичког расуђивања, тј. размишљања шта је нужно а шта случајно, да би човек остварио право да "сам собом управља", да партиципира у процесу у којем се контролише његов живот (161). Другим речима, "позитивна слобода" означава жељу индивидуе да буде свој сопствени господар, да њен живот и одлуке зависе од ње саме а не од спољашњих сила, да буде субјект а не објект, да се покреће помоћу разума и свесних циљева, а не помоћу наметнутих "виших циљева", тј. то значи бити самоуправљан а не управљан од спољашње природе или другог човека, да би појединац био способан да одигра људску улогу – да схвати своје циљеве и да их реализује (131).

Наглашавање активне улоге човека путем позитивне слободе је значајна корекција ограниченог либералног схватања да је примарни циљ човека да се одупре спољашњим ограничењима, без могућности да битније утиче на саме изворе принуде (на пример, принуде ауторитарне социјализације, а не само институција принуде). Појмом "позитивна слобода" много се дубље изражава принцип индивидуалности (процес индивидуације), јер се откривањем унутрашњих потенцијала и развојем сопствених способности (моћи човека) указује на пут превазилажења спољашњих принуда, а не само институционалним ограничавањем власти.

Други аутор С. В. Macpherson⁶ преиспитује следеће појмове у ограниченој интерпретацији либералне теорије: својине, социјалног добра, корисности, моћи тржишта, капитализма. Супротно уско схваћеној идеји својине (као права на материјални приход) потребан је нови појам својине који обухвата и право на нематеријалне приходе: право на запошљавање, на квалитет живота, на задовољавајуће социјалне односе; да би својина била инструментална за пун и слободан живот мора постати право на одређене социјалне односе, *право на одређену врсту друштва* (138,139). Другим речима, својина се мора схватити као право на потпунији живот и слободу за више људи него раније (140), односно као укључивање саме личности и њених капацитета, супротно тржишном друштву којем је максимизација материјалног богатства постала врховна вредност. Закључак гласи: капиталистичко тржиште редукује појам својине.

Тиме се мења и појам "социјалног добра", које се не може свести на критеријум материјалне максимизације (сходно Millu, који је сматрао да је човек нешто боље него "скупљач новца", или онај који избегава умирање од

⁵ О томе је писао и Erich Fromm у *Бекству од слободе*, употребљавајући термине "слобода од" и "слобода за".

⁶ С. В. Macpherson, *Democratic Theory, Essays in Retrieval*, Clarendon Press, Oxford, 1973.

глади, у смислу максималног развоја и употребе људских капацитета, како интелектуалних тако и уметничких, уз материјално-производне). Циљ "пост-либералне демократске" теорије, каже Macpherson, није више максимум материјалне користи, већ пун развој и уживање људских способности (179). А систем који то омогућује дозвољава одређене државне интервенције (у контроли монополске конкуренције, у коришћењу земљишта, у контроли рада, итд.). Зато је неопходно допунити индивидуалистичку основу егалитарним комплементом (31).

Појам моћи је такође под критичком лупом овог аутора: моћ се не може свести на моћ над другима (што је наслеђено из теорије 19 века); максимизација моћи се тумачи у смислу развијања јединствених људских капацитета, тј. као способност сваког човека да остварује своју суштину, да развија и упражњава сопствене моћи, да чини "најбоље од себе" (21). У том погледу Macpherson критикује економски систем који се третира као "систем моћи којим управља блок власти", а не у смислу максимизације индивидуалног развоја (185); док либерална демократија инсистира на ултимативној вредности слободне, саморазвојне индивидуе – али не и ако се слобода схвати само као "поседовање", као слобода само у тржишним односима, јер такво схватање слобода престаје да буде ултимативна вредност модерне демократије (194).

А када је реч о тржишту Macpherson констатује да политичка теорија није обратила дужну пажњу концепту тржишта на дубљем нивоу постулата о природи друштва и природи људске слободе. Иако је наше друштво супстанцијално "тржишно друштво", оно није аутоматски оправдано у његовим фундаменталним претпоставкама. Сходно Millу, истиче се идеја да либерално-демократска теорија треба да усагласи захтев за економијом слободног тржишта са захтевом за извесном врстом једнакости за масу индивидуа (171). Будући да само тржиште не може да одређује вредност човека, морају се истаћи друге, изнад-тржишне вредности; али Mill није видео, каже Macpherson, како се то може остварити, осим кроз конкурентске приватне подухвате, не прозревши суштину тржишне економије, због чега није могао да одбаци тржишни морал (175). У доба када се више не сматра аутоматски да је тржиште добро само по себи и када правденост тржишног друштва није више универзално прихваћена – када се "добро друштво" схватало у смислу друштвених односа индивидуа у тржишној утакмици, које види све људске атрибуте као робе које се размењују помоћу имперсоналних операција тржишта, а правда се своди на перформансе уговора (што је постулирао Hobbes) – нужно је редефинисати појам тржишта (193). То подразумева да се мора изменити схватање човека као "неограниченог потрошача" ка схватању о неограниченом развоју људских атрибута/моћи. Због тога, капитализам старог стила постаје све теже оправдати у смислу прихватљиве социјалне етике (171). Macpherson истиче да је са порастом класне свести радника доведена у питање правда као и неизбежност "тржишног друштва"

Указивањем на изворне постулате либерализма и критиком "либералног фундаментализма" који пати од идеолошке ускости и једностраности, може се процењивати карактер и оправданост неолибералне интерпретације.

Неолиберална доктрина и њени критичари

Критика неолибералне доктрине од стране најпознатијих савремених аутора на изванредан начин се надовезује на напред изнета упозоровања у погледу основних постулата либералне теорије.

Pierre Bourdieu⁶ говори о "инвазији неолиберализма" као о рушењу једне цивилизације повезане с постојањем јавне службе, цивилизације једнакости права на образовање, на здравље, на рад, на културу (28) проповедањем "одумирања државе" и поништавањем тековина welfare state и увођењем неподељене владавине тржишта и потрошача као тржишном заменом за грађанина (29). Долази до раскида између економског и друштвеног и до затварања у скучени, кратковиди *економизам* (ММФ визије света); то доводи до кризе поверења у "јавно добро" и социјалну правду (11), уништавајући појам колективне одговорности (у несрећи на раду, у болести, у беди), те се окривљује појединац као једино одговоран за своју несрећу (13). По мишљењу Bourdieu то је економска теорија која се заснива на чисто "економској логици" која почива на конкуренцији и доноси ефикасност, на супрот "друштвеној логици" која је подређена правилима праведности (108). Подстицањем приватних интереса и повлачењем државе из извесних сектора друштвеног живота, који су били њена дужност, таква теорија не процењује колико кошта једна политика са становишта "социјалне цене", јер се укидају "колективни репери" и солидарност када се врши генерална приватизација јавних служби (111). Односно, индивидуализује се све, производња као и правда.

Тако под маском *економске рационализације* промовишу се класичне претпоставке конзервативне мисли која постулира као крајњи и једини циљ: максимални раст, продуктивност и конкуритивност (34,35), препуштајући све "логици закона тржишта", односно закона јачег, закона максималног стицања профита, "капитализма без кочница и без шминке", али рационализованог и доведеног до крајње границе ефикасности увођењем савремених облика доминације (39). Неолиберализам је "утопија једне експлоатације без граница", пише Bourdieu (107). А моћ тржишта учињена је светом, уздижући максимирање профита на ниво модела рационалности (114). Свака интервенција државе се дисквалификује (Bourdieu критикује социјалдемократску политику у Француској која све више напушта принципе либералне теорије). То је повратак на "дивљи капитализам", који је рационализован и циничан, а последице које изазива су несигурност и страх. Bourdieu напомиње да се "транзици-

⁶ P. Bourdieu, *Signalna svetla, Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999.

ја ка капитализму" врши неприметно, скривајући дугорочне негативне последице (о којима говоре детаљније следећи аутори).

У сличном духу говори и Michael Walzer⁷ када пише о "тржишном империјализму", који напада у свако друго подручје и доминира свим другим дистрибутивним процесом, претварајући свако друштвено добро у робу (154)

А Zigmunt Bauman⁸ констатује да је тржиште промовисано на степен главног седишта слободе, те се развој мери волуменом потрошње која постаје смисао прогреса и среће; у том контексту пропагира се индивидуална слобода, али не и колективна заштита и солидарност. Један други аутор⁹ указује на пораст социјалне искључености са растом незапослености, као последицом такве политике, када све више људи осећају да не припадају нигде.

Joseph Stiglitz¹⁰ расправља, пре свега, о несавршености тржишних механизма, насупрот "тржишном фундаментализму", критикујући политику ММФ-а која се заснива на претпоставци да тржиште само по себи води ефикаснијим исходима, без обзира како ће се његови учинци одразити на проблем сиромаштва (12,13). Он критикује идеју о "тржишној супремацији" и идеологију "слободног тржишта" када пише: "Ако су тржишта пребрзо отворена за конкуренцију и пре него што су успостављене снажне финансијске институције, постојећа запосленост ће бити брже уништавана него што ће нова бити стварана, што води расту незапослености у земљама у транзицији" (31). Неприхватљив је принцип, каже Stiglitz, "једна мера пасује за све" када се не уважавају посебне околности једне земље, која не може следити само "један прави пут" (наглашавајући, као и Mill, признавање принципа разлике – 47).

Предмет озбиљне критике је концепција развоја у неолибералној доктрини: не уважава се да развој претпоставља трансформацију друштва, када се примењује чисто економски модел (88), који је посебно схваћен као један тржишни модел који не узима у обзир да постоје различити модели тржишне економије (на пример, амерички vs. немачки или шведски, који воде више рачуна о унапређењу социјалног благостања).

Stiglitz ставља посебан нагласак на усвајање неолибералног модела транзиције у земљама Источне Европе, показујући да што се нека земља стриктније придржавала "убрзане либерализације тржишта" (као у Русији) суочила се са бројним негативним последицама, за разлику од других које су примениле политику постепености и алтернативне стратегије (97,194).

⁷ M. Walzer, *Područje pravde, Odbrana pluralizma i jednakosti*, Filip Višnjić, Beograd, 2000.

⁸ Z. Bauman, *Life in fragments*, Blacwell, Oxford, 1995.

⁹ Jacques Généreux, *Une raison d'esperer*, Agora, Plon, 1997.

¹⁰ J. Stiglitz, *Protivrečnosti globalizacije*, SBM-x, Beograd, 2002.

Jerzu Szacki¹¹ пише о рецепцији либерализма у Источној Европи, констатујући да је велики број људи прихватио либерализам у његовој превазиђеној "чистој форми", те да се нигде више у Европи не могу наћи ортодоксни ученици теорије "слободног тржишта" Milтона Friedmanna, као у Пољској (2). Он сматра да људи на Западу гаје више скептицизма према "либералном капитализму" не схватајући га као лек против свих зала. У Источној Европи капитализам се погрешно идентификује, сматра аутор, са политиком *laissez faire* (32). Szacki говори у прилог "социјализације либерализма" који уважава потребу за социјалном државом, супротно конзервативном неолиберализму који узима у обзир само економску доктрину и уздиже култ приватне својине, одбацујући вредност мешовите економије (167). Он констатује да је примена таквог уско схваћеног либерализма у посткомунистичким друштвима дала негативне резултате: либерализам је врло брзо изгубио почетну популарност јер се очекивало да ће економске реформе дати одмах позитивне ефекте; оптужен је за високу социјалну цену; није имао разумевања за стварност посткомунистичког света; није схватао наслеђени менталитет људи у тим земљама (212). Szacki стога закључује: мишљење да се класични либерални модел (у ствари неолиберални – ЗГ) не може применити у стварности посткомунистичких земаља, све чешће се оглашава (213).

Мора се приметити да оваквих критичких опсервација о либерализму и неолиберализму нема довољно присутних у Србији, док, може се рећи, у официјелној политици и пракси примењује се неолиберални модел, мада, у ствари, не постоји кохерентна елаборација концепције транзиције и дугорочног развоја.

Један од њих је Мирослав Печујлић¹² који истиче да неолиберализам означава смену "контролисаног капитализма" ((државе благостања) силовитим успоном "хиперлиберализма" и "турбо-капитализма" (34), који доводи до све дубље провалије између светова и ерозије социјалне државе (39), која је представљала брану против стихије тржишта, поштујући принцип права на живот и обезбеђење егзистенцијалног минимума свим члановима заједнице.¹³ Али ширењем бирократске машинерије државе благостања јављају се први облици неолиберализма: "Реганизам" и "Тачеризам", који намећу суровију конкуренцију. Аутор закључује: "Хиперлиберализам у споју с неоконзервативизмом не представља само реакцију на социјалну државу. Пред нама је велики пројекат преобликовања комплетног друштва и индивидуе, формула стварања 'здравог друштва'... Под удар потпуног оспоравања долази цео комплекс једнакости и равноправности, солидарности и колективизма, социјалне

¹¹ J. Szacki, *Liberalism after Communism*, Central European University Press, Budapest, 1995.

¹² М. Пећујлић, "Planetarni kentaur, Dva lika globalizacije", Srpska politička misao, nova edicija, vol.VII, no. 3-4, 2003.

¹³ М. Пећујлић, *Izazovi tranzicije, Novi svet i postsocijalistička društva*, Pravni fakultet, Beograd, 1997. str. 28-30.

интервенције, јавне својине. Из призме неолиберализма друштво је у бити једнодимензионално, оно се темељи искључиво на неједнакости, посесивном индивидуализму, приватној својини и беспопштедној конкуренцији, као природног реда ствари (36). Он даље указује да се у постсоцијалистичким друштвима транзиција обавља под суровим условима "дарвинистичког хиперлиберализма" и шок-терапије (84).

Рецепција либералне теорије у Србији

Може се рећи да преовлађује опредељивање за ортодоксни либерализам, насупрот разним варијантама европског модела социјалне тржишне економије¹⁴, мада је тешко утврдити која је опција доминантна у официјелној политици због недостатка артикулисане стратегије развоја.

У радовима Љубомира Маџара¹⁵ развијена је теоријска концепција привредног раста и економског развоја, који се повезују и с институционалним развојем, али се не може рећи да је она и прихваћена као стратегијска основа транзиције. Аутор наглашава да је привреда бескрајно сложен објекат, са врло високим бројем координата, те да је развитак привреде мултидимензионална појава, која треба "да изрази и квалитет живота који се узима као манифестација привредног развоја", као и елемент благостања; у то се укључује и институционални развој, јер од карактера и квалитета институција зависи облик и начин коришћења резултата привређивања (27, 30). То је прецизније дефинисано одређивањем разлике између привредног раста, као "промена синтетичких мера општег нивоа економског развоја (per capita доходак)" и економског развоја, као "подручја у којем се економска наука преплиће са политичком филозофијом, политикологијом, социологијом, правом и етнологијом, укључивањем бројних димензија друштвеног благостања и изражавајући степен задовољавања друштвених потреба, од најелементарнијих до најкомплекснијих" (67). Другим речима, економски развој се односи на стратешки и дугорочне аспекте развојне политике; дакле, раст није циљ него средство да би се задовољиле друге, не само економске потребе, тј. има инструменталну вредност и у функцији је побољшања квалитета живота (подизање услова живота сиромашних, разрешење конфликта у процесу социјалне диференцијације, увећавање "људског капитала"). У том смислу мора се вршити обрачун користи и трошкова (цене) раста, те Маџар указује да је у случају тржишних дефеката пожељна интервенција вантржишних механизма, наглашавајући, међутим, и недостатке државне интервенције и поручујући компаративну анализу дефеката оба механизма (69). Аутор је свестан тога да је последица привредног раста и растућа неједнакост у расподели дохотка и богатства и наводи мишљење Lewis-а да "темпо привредног развоја може да

¹⁴ Videti: Jelica Minić, "Da li je reformaska Srbija doživela poraz", *Danas*, 15.04. 2004, str.7.

¹⁵ Lj. Mažar, *Teorija proizvodnje i privrednog rasta*, I tom, Beograd, 2002.

буде и претерано висок и отуд инкомпатибилан са императивом изградње 'здрaвог друштва' " (пребрз раст може да продукује претеране дозе индивидуализма и неједнакости -86), што указује на важност ритма промена.

За разлику од концепта привредног раста, економски развој подразумева, поред увећања "per capita величина" и институционалне и структурне промене (87), тј. промене система и друштвених односа, трансформацију структуре привреде и начина њеног функционисања (подразумевајући и прелаз на нови морални кодекс и обрасце економског понашања – 91). У том циљу врши се политичка мобилизација грађана у процесу управљања економским развојем, насупротив ослањању на "државне јасле" (92.93). А будући да развој означава прелазну фазу из статуса неразвијености привреде, он мора да укључи улогу државе (економска политика – 104). Услови које држава треба да обезбеди су: институционални, информациони, инфраструктурни и образовни (иако не треба да буде сама предузетник).

Да ли је овако комплексно схваћена развојна политика прихваћена као основа транзиционе политике у Србији након освајања демократске власти 2000 године? Навешћу као пример најизразитију концепцију неолибералне економске политике¹⁶, која у практичној примени има много више утицаја него теорија економског развоја Љубомира Мацара.

У наведеној концепцији тржиште се третира као "природни поредак" и стога узимају у обзир преваходно тржишни механизми, што потврђују и следећи цитати: "Савршено конкурентно тржиште...обезбеђује ефикасну алокацију ресурса, односно максимизацију друштвеног благостања... неспутане одлуке привредних предузетника доводе до максимизације друштвеног благостања" (9). Такође "економска ефикасност доводи до друштвеног благостања", односно, "умањење економске ефикасности умањује друштвено благостање" (29), Аутори виде проблем само у стварању монопола, када привредни предузетник, да би максимизовао профит, уништава конкуренцију, што доводи до "неконтролисане тржишне структуре" (11). Другим речима, основни појмови којима се објашњава друштвено благостање редуковани су на: "савршену конкурентност тржишта", економску ефикасност, "контролисане тржишне структуре", што спада у искључиво тржишне механизме, који дозвољавају уплив државне управе само да би се обезбедило савршено функционисање тржишта.¹⁷

Из тога логично произлази наставак размишљања једног од наведених аутора¹⁸ који третира "тржиште као сушту слободу", јер у "тржишној утакмици свако за себе кроји своју судбину" (понављајући тезу ортодоксног либера-

¹⁶ Videti: Boris Begović, Boško Mijatović et al. *Antimonopolska politika u SRJ*, CLDS, 2002.

¹⁷ Мада аутори наводе шта тржиште не може да реши: колапс незапослености, неизбалансирано трговање, да спречи монополе, проблем сиромаштва, али они уопште не говоре о вантржишним механизмима, нити развој схватају као комплексан социјални, економски и политички процес, што сугерише Љубомир Мацар.

¹⁸ Videti: Boško Mijatović, "Ljudska prava protiv slobode", *Danas*, 17. 07. 2002.

лизма о кривици сиромашних за своје сиромаштво и не настојећи да укаже на стварне узроке постојања и пораста неједнакости). Овде је имплицирана теза о "дивљем капитализму", који руши пред собом све оне који нису у стању да се снају у немилосрдној утакмици, што се представља као "наша судбина". По Мијатовићевом схватању развоја, индивидуална слобода и, како он каже, такозвана социјална правда, не иду азаједно; односно, индивидуална права (која он једино признаје) и социјално-економска права се сукобљавају и искључују, јер се ова друга могу остварити само на рачун слободе појединца. Другим речима, позитивна права нису у складу са негативним правима, јер "захтевају акцију према другима", што експлицитно подвлачи индивидуализовани егоизам ("да нико не може да чини оно што не жели") и искључује сваку солидарност. Питам се да ли је овај аутор уопште читао Милла и друге утемељиваче либерализма?¹⁹

Којем од две наведене концепције је ближа практична развојна политика?

Да не постоји кохерентна дугорочна концепција друштвено-економског развоја може се видети по томе: а) што економски развој није конципиран комплетно и консеквентно у духу јасно артикулисаног модела; б) што су узети у обзир првенствено параметри монетарне политике; ц) што су кораци који су предузети углавном диктирани од стране ММФ-а и Светске банке (није усаглашен темпо и ритам економске либерализације с постојећим институционалним условима); д) што је створена квази-социјална држава која је нудила *ad hoc* решења, уз гушење њених функција у важним друштвеним подручјима (здравство, образовање, системско решавање проблема сиромаштва), е) што су признати углавном тржишни механизми као аутохтони и изоловани мотор транзиционог развојног предузетништва и новог моралног кодекса у сфери приватног предузетничког понашања, које се изродило у неконтролисану експлоатацију у оквиру полулегаллизоване сиве економије. Друго, економска развојна политика није подупрta институционалним развојем и развојем инфраструктуре – који би обезбедио прелаз из стања неразвијености у развијенију привреду и друштвене односе (што потврђује непревазиђени колапс привреде и пораст сиве економије, енормна стопа незапослености која подстиче развој сиромаштва али и искључености из друштва великог дела популације); стагнација финансијских и политичких институција; непостојање стратешких закона за регулисање економског развоја у оквиру ширег контекста друштвене трансформације.

Може се, дакле, рећи да је економија одвојена од друштва и да концепцијом развоја влада примарно економска логика (и то логика раста), која не уважава бројна упозорења до каквих последица то доводи у пракси транзи-

¹⁹ Тезу о апсолутизацији тржишта у смислу тржишног фундаментализма, довео је до апсурда помоћник министра просвете, М. Брдар, саопштивши да "знање треба да се продаје као и свака друга роба" (*Данас*, 16. 04. 2004).

ције; стога је упечатљива некритичност према неолибералном (америчком) моделу друштвеног развоја.

То се нарочито читује у пренаглашавању индивидуалних и приватно-својинских права, због чега остаје неконтролисана растућа социјална диференцијација којом се друштво све више поларизује на мањину економских моћника и енормних богаташа и на већину сиромашног становништва, што изазива социјалне немире који прете да даље дестабилизују друштвено-економску ситуацију.

Како стоји са другим сегментима друштва?

1) У стварању правне државе није се отишло далеко од прокламација, јер није обезбеђена правна, социјална и политичка сигурност, нити једнакост свих грађана пред законом, који се арбитрарно примењује према страначким одређењима и тумачењима, а стари Устав још није промењен; није остварена консеквентна подела власти која би омогућила ефикасније успостављање контроле над институцијама власти, будући да доминира извршна власт која концентрише моћ у својим рукама; институција Парламента није измењена и функционише на стари начин – помоћу диктатуре владајуће партијске већине (која се у другој фази транзиције обезбеђује подршком партије из бившег режима); реформе у области здравства и образовања још нису започете (а нова владајућа коалиција је већ најавила суспендовање предложеног програма реформе школства).

2) У погледу циљева друштвено-економске политике експлицитна је оријентација на увећање, пре свега, приватног капитала, без артикулисаног пројекта улагања у унапређење привреде и отварања нових радних места (будући да је и новац од продаје друштвених предузећа углавном коришћен у области потрошње); те су прокламације о системском смањењу сиромаштва, о социјалној правди и о темељној реконструкцији привреде остале празна слова на папиру. Дакле, социјална логика је потиснута у други план и одвојена од економске логике (добар пример за то даје процес приватизације, где је основни циљ био акумулација новца, независно од судбине продатих предузећа и понашања нових власника; највећи број приговора на процес приватизације односио се на кршење купопродајних уговора, чија је последица често било пропадање фирми у постприватизационом периоду, јер је циљ многих новокомпонованих власника био распродаја имовине и објеката купљене фирме, а не њено унапређење).

3) У погледу средстава за спровођење транзиције није превазиђен једностранни економизам будући да су тржишни механизми једини предмет теоријског интересовања, као и практичне разраде ("савршена конкуренција", ефикасност политике извоза, проширење тржишних капацитета на све области друштва, итд.).

Закључак Anthony Giddensa о модерном (неолибералном) капитализму може да се примени и на транзициони процес у Србији, или како се то популарно каже, у прелазу од социјализма ка капитализму. Giddens напомиње да

није изгубљено интересовање (а када је Србија у питању боље је рећи, није развијено) за критику либералне демократије, јер она није довољна за даљи процес демократизације; надаље, конзервативно политичко мишљење је умногоме разграђено, мада изгледа да тријумфује у целом свету након пропасти социјализма; томе се додаје, да непромењено капиталистичко тржиште има погубне последице: универзална комодификација и поларизација економије.²⁰

Да у Србији данас не постоји интересовање за критику неолибералног концепта потврђује се све очитијим усвајањем конзервативне идеологије екстремне деснице, односно назови левице, која затвара очи пред експанзијом "дивљега акапитализма" и "тржишног фундаментализма", без обзира што су поразни резултати такве политике све очигледнији. Таквој идеологији се прећутно приклонила и социјалдемократска партија пристајући да се уклопи у нову владајућу коалицију, која без подршке СПС-а не би могла да функционише, подржавајући на тај начин пројекат који суштински одступа од социјалдемократског концепта.

У Србији није на помолу стварање алтернативе све експанзивнијем неолибералном концепту капитализма; нема алтернативе која би промовисала такав модел демократске транзиције који, насупротив ексклузивном свету профита, подстиче "свет рада" као сферу у којој може доћи до максимализације развоја људских капацитета/моћи – што не значи да треба одбацити тржиште, приватизацију и ефикасност привреде, али они морају бити регулисани и подвргнути основном циљу: унапређењу квалитета живота. Још није понуђен од стране демократске власти нови социјални програм, који би омогућио решавање противречности које изазивају индустријски развој и нове технологије и све је мање изгледа да ће до њега доћи са јављањем тенденција рестаурације бившег режима.

И на крају вратимо се на питања постављена у уводу и размотримо могуће одговоре.

Да се концепт транзиције у постсоцијалистичким друштвима и у Србији више заснивао на анализи реалне друштвено-економске и културне ситуације и специфичне традиције развоја, могао је бити избегнут суманути скок у "дивљи капитализам" и самим тим, били би избегнути многи проблеми са којима се данас суочавамо: велика и неодржива социјална диференцијација која угрожава стабилан одрживи развој, енормни пораст незапослености који ствара класу друштвено декласираног становништва, значајно и погубно ограничење функција социјалне државе у условима изразитог сиромаштва, економске реформе без одговарајуће политичке и институционалне подлоге,

²⁰ A. Giddens, *Beyond Left and Right, The Future of Radical Politics*, Polity Press, Oxford, 1994, str. 9-11. У том смислу пише и Урлих Бек: "Зар не доживљавамо масовном незапослености и новим сиромаштвом будућност класног друштва после његовог објављеног краја" ("Zablude globalizacije", у А. Miloradović/ed/, *Gloabalizacija*, Pan Liber, Osijek-Zagreb, 1999).

итд. – што је подстакло стихијне и дефектне елементе тржишних механизма, уместо да их регулише и усклади са другим критеријумима економске политике.

У таквом једнодимензионалном концепту, апсолутизована је трка за приватизовањем друштвене и државне имовине (по угледу на Реган-Гачеровску политику, која је и у добро ситуираним економијама развијених друштава довела до дисфункција великих система и јавних служби), те је својинска трансформација редукована на стварање приватног поседа у рукама власника нелегалног капитала (класе тајкуна).

Дакле, некритичко прихватање неолибералног модела друштвеног развоја (нови економизам), дало је печат досадашњим фазама транзиције, узрокујући не само једнострану економски процес већ и деформације у политичком развоју, будући да неолиберализам, упркос прокламованог индивидуализма, подстиче стварање ауторитарних влада које отежавају демократску трансформацију друштва, односно еволутивни смер транзиције.

ЛИТЕРАТУРА:

- Azblaster A. *The Rise and Decline of Western Liberalism*, Blackwell, Oxford, 1987.
Bauman Z. *Life in Fragments*, 1995.
Berlin I. *Four Essays on Liberty*, 1970.
Bourdier P. *Signalna svetla, Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, 1999.
Castoriadis C. "Zaustaviti plimu bezumlja", *Mostovi*, br.115, 1998.
Chomsky N. *Profit iznad ljudi, Neoliberalizam i globalni poredak*, Svetovi, Novi Sad, 1999.
Dahl R. *A Preface to Economic Democracy*, Berkeley University of California Press, 1985.
Frankl E, Miller F. & Jeffrey P./eds/, *The Just Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.
Giddens A. *Beyond Left and Right, The Future of Radical Politics*, 1994.
Golubhović Z. *Stranputice demokratije u postsocijalizmu*, Beogradski krug, Beograd, 1999.
Goold C. *Rethinking Democracy, Freedom and Social Cooperation in Politics, Economy and Society*, Columbia University Press, New York, 1988.
Levine A. *Liberal democracy, A Critique of its Theory*, Columbia University Press, New York, 1981.
Lippset S. "Amerikanizacija evropske levice", *Republika*, br.269, 2001.
Macpherson C. B. *Democratic Theory, Essays and Retrieval*, 1973.
Madžar Lj. *Teorija proizvodnje i privrednog rasta*, 2002.
Marx K. "Otudeni rad", *Ekonomsko-filozofski rukopisi, Rani radovi*, Kultura, Zagreb, 1953.
Mill J. Stuart, *O slobodi*, 1988.
Mouffe Ch. "Radical Development: Modern or Postmodern", u A.Ross /ed/, *Universal Abandon*, University of Minnesota Press, 1988.
Mulhall S. & Swift A. *Liberalism and Communitarianism*, Blackwell, Oxford, 1992.
Pečujlić M. *Izazovi tranzicije, Novi svet i postsocijalistička društva*, 1997.
Polany K. *Velika preobrazba, Politički i ekonomski izvori našeg vremena*, Naklada Jesenski & Turk, Zagreb, 1999.

Stiglitz J. *Protivrečnosti globalizacije*, 2002.

Strasser J." Socijaldemokratija, Doktrine, uloge i položaj u Zapadnoj Evropi", u B.Marković /ed/, *Socijaldemokratija u Evropi danas*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 1996.

Touraine A. *L'après socialism*, Bernard Grasset, Paris, 1980.

Walzer M. "The Communitarian Critique of Liberalism", *Political Theory*, vol.18, no.1, 1990.

Walzer M. *Područja pravde*, 2000.

Zagorka Golubović
Institute for Philosophy
and Social Theory,
Belgrade

S u m m a r y

ELEMENTS OF A CRITIQUE OF NEOLIBERAL MODEL OF TRANSITION

With the fall of former socialism a period of transition has come into being in Eastern and South-eastern Europe, however without the articulation of a vision and strategy of the development on the road to society's democratic transformation. So far the strategy of the dissidents' movements had been directed towards the changing of the system of "real socialism" with the abstract proclamations about human and civil rights and democracy as a rule of law, as against the totalitarian regime. One may say that these countries met transition unprepared, without a clear perspective of where to go further.

Being that the pattern of "Western democracy" has been idealized, without a necessary differentiation between the variety of democratic models within Europe and in USA, the basic orientation has been: "back to capitalism"; while democracy has been identified primarily, if not exclusively, with the market economy and a rigid version of "market fundamentalism".

Therefore, the following questions will be discussed in the paper:

- Has the jump to capitalism been necessarily and rationally tied to a "wild capitalism" which is linked with a primordial accumulation of capital and a very sharpening social differentiation;

- has it been rational in the countries with underdeveloped economy and lack of modern political institutions to accelerate reductive functions of the state in the name of the elemental operations of the market economy, for which there haven't existed the basic preconditions (see: J.Stiglitz, *Contradictions of Globalisation – the critique of transition in Eastern Europe*),

- has the accelerated liberalization of economy with the elements of shock-therapy been appropriate to the underdeveloped political system inherited from the past, as well as the low standard of living;

- has the maximilisation of a "profit-orientation" under such conditions opened doors to the penetration of illegal capital, as well as mafia and organised crime;

- has it been necessary to strengthen the role of the welfare state in order to resolve the accumulated problems in the sphere of everyday life and social services, instead of its

intensified limitation, which provokes the deviation of the citizens towards the rightist options;

- thereby, in what mistakes consists of neoliberal conception of transition, and whether some other model will be more adequate when these countries are in question?

Key words: liberalism, neo-liberalism, transition, democratic transformation, models of democracy, “wild capitalism”, “market fundamentalism”.